

केंद्र-राज्य वित्तीय संबंध : एक अभ्यास

डॉ. लक्ष्मण रामभाऊ म्हस्के

सहायक प्राध्यापक, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग,
शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, (स्वायत्त) अमरावती.

डॉ. बाबासाहेब वाघ

जे.ई.एस. महाविद्यालय, जालना

सारांश:

केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारे वित्तीय सामंजस्य प्रस्थापित केले जाऊ शकते. करापासून केंद्र सरकारला जे उत्पन्न मिळते त्यातील काही प्रमाणात हिस्सा राज्यांना वाटून दिला जातो. केंद्राला करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाच्या राज्यांना द्यावयाचा प्रतिशत हिस्सा, केंद्र व राज्य यांच्यातील करहिस्सा वाटपाचे निकष यासारखे प्रश्न उद्भवतात. वित्तीय सामंजस्य स्थापित करण्याची दुसरी पद्धत कराबाबत आहे. केंद्र सरकार जे कर लावतील त्यावर राज्य सरकार स्वतःच्या उपयोगासाठी अनुपुरक कर बसवतील आणि राज्य सरकारांनी लावलेल्या करावर केंद्र सरकार स्वतःच्या उपयोगासाठी अनुपुरक कर बसवतील. वित्तीय सामंजस्य प्रस्थापित करण्याच्या तिसऱ्या पद्धतीत राज्य सरकार केंद्र सरकारला किंवा केंद्र सरकार राज्य सरकारला सहाय्यक अनुदान देईल. यां निकषाच्या अनुषंगाने वित्तीय सामंजस्य निर्माण करण्यासाठी केंद्र राज्य सरकारला अथवा राष्ट्रपतींना उत्पन्न विषयक सल्ला देण्यासाठी वित्त आयोगाची निर्मिती केली जाते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात वित्त आयोगाने स्वतःला सिद्ध केले आहे. केंद्राने राज्यांना द्यावयाच्या हिश्याविषयी केवळ लवादाची भूमिका न-वठवता वित्त आयोग आता वित्तीय पुनर्रचनेचा शिल्पकार म्हणून ओळखला जाऊ लागला आहे. वित्त आयोगाने नेहमीच आपल्या शिफारशीमध्ये मागास राज्यांना झुकते माप दिले आहे. तसेच वित्त आयोगाकडून शिफारस केल्या जाणाऱ्या हस्तांतरणाचे प्रमाण वाढत आहे. संघराज्याची एकात्मता अबाधित ठेवून केंद्र राज्य वित्तीय संबंध सलोख्याचे व्हावे व त्याच बरोबर लोककल्याणा व राष्ट्रीय हित, सार्वभौमत्व आणि घटनात्मक मूल्य यावर विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे तसेच 'राष्ट्र प्रथम' ही भावना ठेवून केंद्र राज्य वित्तीय संबंध सौहार्दाचे असावे. यादृष्टीने प्रस्तुत लेखात आतापर्यंतच्या वित्त आयोगनिहाय राज्यांचा वाटा तसेच पंधराव्या वित्त आयोगाचे अर्थशास्त्रीय दृष्टीने विवेचन करण्यात आलेले आहे.

प्रस्तावना

भारतावर स्वातंत्र्यपूर्व काळात जवळपास दीडशे ते पावणे दोनशे वर्षे इंग्रजांचे राज्य होते. त्यामुळे येथील कायदा व सुव्यवस्था तसेच शासनाची म्हणून असणारी कार्ये जवळपास इंग्रज शासनाकडून केली जायची. इंग्रज सरकारच्या वाढत्या जुलमी राज्यकारभाराला कंटाळून भारतातील जनतेने त्यांच्या विरुद्ध स्वातंत्र्य आंदोलन पुकारले. त्यातून १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी

भारत स्वातंत्र्य झाला. स्वातंत्र्योत्तर काळात २६ जानेवारी १९५० रोजी भारताने संविधानाचा स्वीकार केला आणि भारतीय राज्यघटनेनुसार भारतात संघराज्य स्वरूपाची शासनपद्धती स्वीकृत करण्यात आली. ज्यामध्ये राज्याची कार्ये चार गटात विभाजीत करण्यात आली. त्या अंतर्गत केंद्रसूची, राज्यसूची, समवर्ती व शेषाधिकार अशी कार्याची विभागणी करण्यात आली. थोडक्यात केंद्र सरकारची कार्ये, राज्य सरकारची कार्ये व समवर्ती सूचीतील कार्ये व याप्रमाणे त्याचे वर्गीकरण करण्यात आले. सामान्यतः संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार, चलन इत्यादी कार्ये केंद्र सरकारकडे आणि शिक्षण, सार्वजनिक स्वास्थ्य, कृषी, कायदा व सुव्यवस्था इत्यादी कार्ये राज्य सरकारकडे सोपवली जातात. जे कार्ये संपूर्ण राष्ट्राच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असतात ती साधारणपणे केंद्र सरकारकडे सोपविल्याचे आणि जे कार्ये स्थानिक दृष्टीने महत्त्वाचे वाटतात किंवा जे क्षेत्रीय आधारावर चांगल्या प्रकारे केली जाऊ शकतात अशी कार्ये राज्य सरकारकडे सोपवल्याचे दिसून येते.

देशातल्या वेगवेगळ्या राज्य सरकारांकडे असणारी कार्ये व केंद्र सरकारची कार्ये यामध्ये योग्य समन्वय साधण्याचे कार्ये केंद्र सरकारला करावे लागते. एवढेच नव्हे तर केंद्र व राज्य अशा दोन्ही सरकारकडे असणारी कार्ये स्वतंत्रपणे व यशस्वीपणे पार पाडता यावी, यासाठी उत्पन्न साधनांचे वाटप देखील भारतीय राज्यघटनेनुसार ठरवून देण्यात आले आहे. तसेच प्रशासनासाठी आवश्यक निधी उभारता यावा याकरिता तरतूद देखील केली आहे. बऱ्याचदा राज्याच्या भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक भिन्नतेमुळे राज्यांच्या उत्पन्नाच्या स्रोतात आणि खर्चात देखील भिन्नता आढळते. प्रत्येक राज्याचे दरडोई उत्पन्न, विकासाचा दर, इत्यादीमध्ये भिन्नता आढळून येते.

या सर्व बाबींचा व भिन्नतेचा विचार करून देशाचा सर्वसमावेशक विकास करणे आवश्यक असते. त्यासाठी राज्याची भिन्नता व गरजेनुसार आवश्यक ती मदत केंद्र सरकार अनुदान आणि विविध उत्पन्न स्रोतांच्या माध्यमातून करत असते. अशा अवस्थेत आर्थिक स्रोतांबाबत एकवाक्यता निर्माण होणे आवश्यक आहे. कारण केंद्र व राज्य सरकार दरम्यान कार्याचे विभाजन केल्याने त्याच्यात काही समस्या निर्माण होतात. दोन्ही सरकारवर सोपवलेली कार्ये सुयोग्य रीतीने पूर्ण करण्यासाठी त्यांना उत्पन्न प्राप्त करण्याची साधने उपलब्ध करून दिली जातात. यालाच केंद्र राज्य सरकार यांच्या दरम्यान उत्पन्न प्राप्त करून देणाऱ्या साधनांचे विभाजन असेही म्हणतात. ते करताना प्रत्येक सरकारची आवश्यकता व त्याला उपलब्ध करून दिलेली उत्पन्न प्राप्तीची साधने यात पूर्णपणे संतुलन राहिलेच असे नाही. म्हणजे सरकारला स्वतःची कार्ये पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या उत्पन्नामध्ये कमी किंवा जास्त उत्पन्न प्राप्त होऊ शकते म्हणून संघीय वित्तीय सामंजस्य निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. हे करत असताना प्रत्येक राज्याचे तसेच राष्ट्राचे हित जोपासले जाईल अशा पद्धतीचा विचार केला पाहिजे

संघीय वित्ताच्या अंतर्गत उत्पन्नाच्या साधनांचे योग्य वितरण व सामंजस्य प्रस्थापित करण्यासाठी स्वतंत्रता, पर्याप्तता व एकरूपता यासारख्या तत्त्वांचा आधार घेतला जातो. स्वतंत्रता तत्त्वानुसार, प्रत्येक सरकारला उपलब्ध करून दिलेली उत्पन्नाची साधने स्वतंत्र असली पाहिजे. तसेच सरकारला आपली कार्ये योग्य प्रकारे चालविण्यासाठी जे स्वतंत्र उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करून दिली जातील ती पर्याप्त असली पाहिजे. राज्य सरकार व केंद्र सरकार या कार्ये विभाजणावरून लक्षात येते की, राज्य सरकारांना शिक्षण, सार्वजनिक स्वास्थ्य, कृषी यावर

भविष्यकाळात वाढत्या स्वरूपाचा खर्च करावा लागणार आहे. परिणामी वाढत्या खर्चाबरोबर त्यांना उत्पन्नाची साधने अपर्याप्त वाटू लागतात. त्यामुळे वित्तीय सामंजस्याचा प्रश्न निर्माण होतो. केंद्र व राज्य सरकारांच्या दरम्यान वेगवेगळ्या प्रकारे वित्तीय सामंजस्य प्रस्थापित केले जाऊ शकते. करापासून केंद्र सरकारला जे उत्पन्न मिळते त्यातील काही प्रमाणात हिस्सा राज्यांना वाटून दिला जातो. केंद्राला करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाच्या राज्यांना द्यावयाचा प्रतिशत हिस्सा, केंद्र व राज्य यांच्यातील करहिस्सा वाटपाचे निकष यासारखे प्रश्न उद्भवतात. वित्तीय सामंजस्य स्थापित करण्याची दुसरी पद्धत कराबाबत आहे. केंद्र सरकार जे कर लावतील त्यावर राज्य सरकार स्वतःच्या उपयोगासाठी अनुपुरक कर बसवतील आणि राज्य सरकारांनी लावलेल्या करावर केंद्र सरकार स्वतःच्या उपयोगासाठी अनुपुरक कर बसवतील. वित्तीय सामंजस्य प्रस्थापित करण्याच्या तिसऱ्या पद्धतीत राज्य सरकार केंद्र सरकारला किंवा केंद्र सरकार राज्य सरकारला सहाय्यक अनुदान देईल. यां निकषाच्या अनुषंगाने वित्तीय सामंजस्य निर्माण करण्यासाठी केंद्र राज्य सरकारला अथवा राष्ट्रपतींना उत्पन्न विषयक सल्ला देण्यासाठी वित्त आयोगाची निर्मिती केली जाते.

उद्दिष्ट्ये

प्रस्तुत संशोधनपर लेखासाठी खालील उद्दिष्ट्ये निर्धारित करण्यात आली आहे.

१. वित्त आयोगाचे घटनात्मक स्थान अभ्यासणे.
२. केंद्रीय कर व शुल्काच्या एकूण रकमेतील राज्याचा वाटा विविध वित्त आयोगनिहाय अभ्यासणे.
३. केंद्रीय कर व शुल्काच्या एकूण रकमेतील राज्याचा वाटा ठरविणारे निकष व सूत्र अभ्यासणे.
४. केंद्र राज्य वित्तीय संबंधातील वित्त आयोगाचे योगदान अभ्यासणे.
५. पंधराव्या वित्त आयोगाच्या मुख्य शिफारशींचा अभ्यास करणे

तथ्य संकलन

सदरील संशोधन पर लेख पूर्णतः द्वितीय आधार सामग्रीवर अवलंबून आहे. संशोधन लेखासाठी आवश्यक असणारी द्वितीय सामग्री शासनाच्या विविध विभागाचे अंक, विविध वित्त आयोगाचे प्रकाशित अंक, संशोधन पर लेख, विविध ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके व त्रैमासिके इत्यादी माध्यमातून संकलित केली आहे.

वित्त आयोग एक घटनात्मक संस्था

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २८० नुसार वित्त आयोग भारतीय राज्यघटनेची स्वतःची विशेष संविधानिक संस्था आहे. केंद्र सरकारने महसूलातील वाटा, अनुदान राज्यांना किती द्यावेत, राज्यांना ती कशी वितरित करावी, त्याचे निकष काय हे सुचविण्यासाठी दर पाच वर्षासाठी वित्तीय आयोग विविध निकष सुचवत असते. राष्ट्रपतींना कराचे विभाजन, अनुदान इत्यादी संदर्भात सल्ला देते. राज्यघटनेनुसार केंद्र आणि राज्यांमध्ये संसाधनांच्या विभाजनासाठी कोणताही असा नियम निर्धारित केलेला नाही, परंतु राज्यघटनेत वित्त आयोगाची स्थापना करण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. वित्त आयोगाची केंद्र आणि राज्यांच्या वित्तीय संसाधनांच्या वाटपातील भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. कारण वित्त आयोगाच्या शिफारशीमुळे परिस्थितीतील बदलानुसार व आवश्यकतेनुसार केंद्र आणि राज्यांमधील वित्तीय साधनात बदल करता येतो. वित्त आयोगाकडून केंद्र आणि राज्यांच्या कराच्या हस्तांतरणाबाबत शिफारशी करण्यात येतात. यामध्ये अधिभार आणि उपकारासहित सर्व केंद्रीय करांचा समावेश होतो. या

करांना राज्यांमध्ये विभाजित करण्याचा अधिकार राज्यघटनेने केंद्र सरकारला दिलेला आहे. त्या दृष्टीने वित्त आयोगाची भूमिका महत्त्वाची आहे.

वित्त आयोग कार्यपद्धती

भारतामध्ये वित्त आयोगाची नेमणूक राष्ट्रपती करतात. वित्त आयोगाची रचना आणि निर्देशाच्या अटी सरकारने जाहीर केल्यावर लगेच आयोगाचे काम सुरू होते. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांच्यामधील वित्तीय संबंधात बदलत्या परिस्थितीनुसार बदल करण्याचे कार्य वित्त आयोग करते. वेगवेगळ्या राज्यांची आर्थिक स्थिती वेगवेगळी असते. त्यामुळे राज्यांमध्ये आर्थिक संसाधनांची वाटणी करताना वेगवेगळे मापदंड स्वीकारावे लागतात. तसेच केंद्र सरकार व राज्य सरकार यामध्ये आर्थिक खोतांच्या वाटणीत विविध प्रकारच्या समस्या व विसंगती निर्माण होतात. या सर्वांचा विचार करता केंद्र व राज्य सरकारमध्ये आर्थिक सामंजस्य निर्माण करण्यासाठी निश्चित उपाययोजना कोणती करावी, यासाठी कोणता आधार घ्यावा, याकरिता वित्त आयोगाची निर्मिती केली जाते.

केंद्र सरकारला वैयक्तिक प्राप्तीकरापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वाटप केंद्र व राज्यांमध्ये वित्त आयोग करते. राज्यांचा वाटा आणि वाटावयाची रक्कम कोणत्या तत्त्वानुसार वाटायची, याची शिफारस वित्त आयोग करते तसेच केंद्रीय करांची वाटणी व विभागणी राज्यांमध्ये कशी करावयाची याची शिफारस वित्त आयोग करते. राज्यांना महसुली तूट काढण्यासाठी अथवा राज्या राज्यांमधील वित्तीय साधनसामग्रीच्या बाबतीत तफावत कमी करण्यासाठी कर्जे व अनुदाने दिली जाते. प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत राज्यांना किती सहायक अनुदाने द्यावे? हे वित्त आयोग ठरवते. तसेच केंद्राने राज्यांना किती मुदतीची कर्जे द्यावी? त्याची शिफारस करते. वित्त आयोग उत्पन्न साधनांचा अभ्यास करून वित्तीय साधनांच्या वाटपासंबंधीच्या शिफारशींचा अहवाल केंद्र सरकारला सादर करतात. भारतातील वित्त आयोग निहाय राज्यांचा वाटा व त्यांच्या शिफारशींचा कालावधी पुढील तक्त्यात दर्शविला आहे.

तक्ता क्र. १: वित्त आयोग निहाय राज्यांचा वाटा

वित्त आयोग	वित्त आयोग- अध्यक्ष	कालावधी	राज्यांचा वाटा
१	के. सी. नियोगी	१९५२-१९५७	५५
२	केसंन्यानम	१९५६-१९६२	६०
३	ए.के. चंद्रा	१९६०-१९६६	६६
४	डॉ. पी. व्ही. राजमन्नार	१९६६-१९६९	७५
५	महावीर त्यागी	१९६९-१९७४	७५
६	ब्रह्मानंद रेड्डी	१९७४-१९७९	८०
७	जे.एम.शेलार	१९७९-१९८४	८५
८	यशवंतराव चव्हाण	१९८४-१९८९	८५
९	एन.के.पी.साळवे	१९८९-१९९४	८५
१०	के. सी. पंत	१९९५-२०००	७५.५
११	ए.एम.खुन्त्रो	२०००-२००५	३७.५

१२	डॉ.सी. रंगराजन	२००५-२०१०	३०.५
१३	विजय केळकर	२०१०-२०१५	३२.५
१४	डॉ. वाय. व्ही. रेड्डी	२०१५-२०२०	४२
१५	एन. के. सिंग	२०२०-२०२५	४१

स्रोत: Various Reports of the Finance Commission : Ministry of Finance, New Delhi

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात आता पर्यंत १५ वित्त आयोगांनी राज्यांना द्यावयाच्या हिश्याबाबत शिफारशी केल्या. पहिल्या तीन वित्त आयोगांनी राज्यांचा वाटा ५५ % ते ६६ % दरम्यान असावा अशी शिफारस केली व केंद्राला महत्त्व दिले. सातव्या, आठव्या व नवव्या वित्त आयोगांनी राज्यांना सर्वाधिक ८५ % वाटा द्यावा अशी शिफारस केली व राज्यांना अधिक महत्त्व दिले. चौथ्या व पाचव्या वित्त आयोगाने ७५ % वाटा राज्यांना द्यावा अशी शिफारस केली. अकराव्या (३७.५ %), बाराव्या (३०.५ %) व तेराव्या (३२.५ %) आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्यांचा वाटा खूप कमी झाला व केंद्राचे वित्तीय प्राबल्य वाढले मात्र अलीकडील काळात हळूहळू राज्यांचा वाटा वाढून १४ व्या व १५ व्या आयोगा नुसार अनुक्रमे ४२ % व ४१ % झाल्याचे दिसून येते.

वित्त आयोगाचे योगदान

१. वैयक्तिक प्राप्ती करातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाची केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यामध्ये विभागणी आणि घटक राज्य सरकारे यांच्या हिश्याचे वाटप.
२. मध्यवर्ती उत्पादन करांपासून मिळणाऱ्या निव्वळ उत्पन्नाची केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकार यांच्यामध्ये विभागणी आणि घटक राज्य सरकारांच्या हिश्याची घटक राज्य सरकारमध्ये वाटप.
३. मालमत्तेवरील करांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वाटप
४. केंद्र सरकारने घटक राज्य सरकारांना द्यावयाची सहाय्यक अनुदाने
५. घटक राज्यांनी केंद्र सरकारकडून घेतलेली कर्जे

वरील बाबतीत वेगवेगळ्या आयोगांनी वेगवेगळ्या बदलत्या परिस्थितीनुसार आपल्या शिफारशी केलेल्या आहेत. वित्त आयोगाने केंद्राने कर महसुलात राज्यांना द्यावयाच्या हिश्याबद्दल तसेच सहाय्यक अनुदानाबद्दल वेळोवेळी शिफारशी केल्या आहेत. पहिल्या दहा वित्त आयोगाने केवळ आयकर आणि केंद्रीय उत्पादन शुल्क या दोनच करांचा विचार केला. दहाव्या वित्त आयोगाने सुचवलेल्या शिफारशीनुसार, २००० साली घटनेत दुरुस्ती होऊन ११ व्या वित्त आयोगानुसार केंद्राच्या सर्व निव्वळ उत्पन्नातील हिस्सा राज्यांना द्यावयास सुरुवात झाली. केंद्राने किती वाटा राज्यांना द्यावा हे ठरविल्यानंतर त्यात प्रत्येक राज्याचा हिस्सा ठरविण्याचे काम वित्त आयोगाने केले. त्यासाठी सामान्यतः राज्याची लोकसंख्या, अत्युच्च उत्पन्नापासून राज्याच्या उत्पन्नातील तफावत, राज्याचे क्षेत्रफळ आणि पायाभूत सुविधांमधील तफावत, राज्यांचे कर आकारणीतील प्रयत्न आणि वित्तीय शिस्त यासारखे वित्तीय कार्यक्षमता निकष ठरविले आहेत. सुरुवातीच्या

काळात लोकसंख्या या घटकाला अधिक भार दिलेला होता. पण हळूहळू उत्पन्नातील फरक आणि वित्तीय कार्यक्षमता या घटकांना जास्त महत्त्व दिलेले दिसते.

राज्यघटनेच्या कलम २७५ नुसार गरजू राज्यांना केंद्राने द्यावयाच्या अनुदानाबाबत वित्त आयोगाने प्रत्येक राज्याच्या अनुदान रक्कमेविषयी शिफारस करणे अपेक्षित आहे. पहिल्या वित्त आयोगाने अनुदान मिळण्यास पात्र होण्यासाठी राज्याचे अंदाजपत्रक, आपली पूर्ण क्षमता वापरण्यासाठी राज्याने केलेले प्रयत्न, राज्याराज्यातील मूलभूत स्तर समान करण्यासाठी अनुदानाचा होणारा वापर, देशहिताच्या दृष्टीने राज्यावर असलेली विशेष जबाबदारी, कमी विकसित राज्यांना आवश्यक सेवा पुरविण्याची गरज या सर्व निकषांचे पालन सर्व वित्त आयोगाने केलेले दिसते. त्यात राज्याची महसूली तूट निवारणासाठी मदत, राज्याच्या विशेष अडचणीसाठी पैसा उपलब्ध करून देणे, राज्याच्या भांडवली खर्चाची गरज भरून काढणे यासाठी हळूहळू अनुदान देण्याची शिफारस केली गेली. राष्ट्रपतींनी वित्त आयोगाची नेमणूक करताना काही विशेष मुद्द्यांचा उल्लेख केलेला आढळतो. त्याचा उपयोग वित्त आयोगाची कक्षा वृंदावण्यासाठी झाला. त्यामुळे केंद्र राज्य वित्तीय संबंध सुधारण्यास मदत झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात वित्त आयोगाने स्वतःला सिद्ध केले आहे. केंद्राने राज्यांना द्यावयाच्या हिश्याविषयी केवळ लवादाची भूमिका न वठवता वित्त आयोग आता वित्तीय पुनर्रचनेचा शिल्पकार म्हणून ओळखला जाऊ लागला आहे. वित्त आयोगाने नेहमीच आपल्या शिफारसीमध्ये मागास राज्यांना झुकते माप दिले आहे. तसेच वित्त आयोगाकडून शिफारस केल्या जाणाऱ्या हस्तांतरणाचे प्रमाण वाढत आहे.

राज्यांच्या हिश्याबाबत नियम आणि भार

वित्त आयोग वित्तीय असमतोल दूर व्हावा या दृष्टीने मोठे प्रयत्न करत आहे. राजकोषीय शिस्त पाळणाऱ्या राज्यांना याचा फायदा होतो तर शिस्त न पाळणाऱ्या राज्यांची आर्थिक परिस्थिती बिघडलेली दिसते. अशी असले तरी एकूणच केंद्र व राज्य सरकार यांचे वित्तीय संबंध सौहार्दपूर्ण ठेवण्याचे श्रेय वित्त आयोगाला द्यायला पाहिजे.

पंधरावा वित्त आयोग

पंधराव्या वित्त आयोगाने २०२१-२२ ते २०२५-२६ या कालावधीसाठी 'फायनान्स कमिशन इन कोविड टाइम्स' या शीर्षकाखाली आपला अहवाल नुकताच राष्ट्रपतींना सादर केला आहे. भारत सरकारने पंधराव्या वित्त आयोगाची स्थापना नोव्हेंबर २०१७ मध्ये केली होती. या आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून नंदकिशोर सिंग यांची तर अजय नारायण झा, डॉ. अशोक लाहिरी, प्रा. अनुप सिंग आणि रमेशचंद्र यांनी आयोगाचे सदस्य म्हणून आपले योगदान दिले.

पंधराव्या वित्त आयोगाच्या मुख्य शिफारसी

१. आयोगाने १४ व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्यांच्या हिश्यातील ४२ टक्के करामध्ये कपात करून ४१ टक्के करण्याची शिफारस केली आहे.
२. नवनिर्मित केंद्रशासित प्रदेश जम्मू-काश्मीर आणि लडाख यांची सुरक्षा व इतर गरजांच्या पूर्ततेसाठी केंद्र शासनाच्या हिश्यात १% वाढ करण्यात आली आहे.
३. सार्वजनिक वित्तीय लेखापरीक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी वैधानिक संरचना निर्मिती करण्यासाठी कायद्याची गरज असून असा कायदा तयार करण्यासाठी कार्य गटाची निर्मिती करण्याची शिफारस पंधराव्या वित्त आयोगाने केली आहे.

४. देशाची कर प्रणाली विस्तृत बनवून कर निर्धारण सोपे करून सरकारच्या सर्व स्तरावर कर प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढविण्याची शिफारस केली आहे.

५. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बळकटीकरणासाठी केंद्र सरकारकडून राज्यांना बेसिक ग्रँट व टाईड ग्रँट अशा दोन प्रकारच्या ग्रँटच्या स्वरूपात ५० टक्के निधी प्राप्त करून द्यावा अशी शिफारस केली आहे.

६. कर प्रणालीमध्ये राज्यांचा हिस्सा निर्धारित करण्यासाठी फक्त २०११ च्या जनगणनेचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

७. राज्यांना द्यावयाच्या केंद्रीय कर व शुल्काच्या एकूण रकमेतील राज्यांचा वाटा ठरविण्याच्या सूत्रात बदल केला आहे.

तक्ता क्र. २: १४ व्या व १५ व्या वित्त आयोगाचे भार विषयक सूत्र

अ.	निकष	१४ वा वित्त आयोग	१५ वा वित्त आयोग
१	राजकोषीय क्षमता /उत्पन्न फरक	५०.००	४५.००
२	क्षेत्र	१५.००	१५.००
३	लोकसंख्या (१९७१)	१७.५०	
४	लोकसंख्या (२०११)	१०.००	१५.००
५	लोकसंख्या शास्त्रीय कामगिरी		१२.५०
६	वनाच्छादन	७.५०	
७	वन पर्यावरण शास्त्र		१०.००
८	करवित्तीय प्रयत्न		२.५०
	एकूण	१००	१००

स्रोत: Fourteen & Fifteen Finance Commission Report

राज्यांना द्यावयाच्या हिश्याबाबत १४ व्या व १५ व्या वित्त आयोगाचे भार विषयक सूत्र वरील तक्त्यानुसार अभ्यासले असता असे लक्षात येते की, १४ व्या वित्त आयोगानुसार राजकोषीय क्षमतेस ५०% भार दिला जो १५ व्या वित्त आयोगाने ४५% पर्यंत कमी केला. राज्यांच्या क्षेत्रास दोन्ही आयोगाने समान भार (१५.००%) दिला. १४ व्या वित्त आयोगाने १९७१ व २०११ या काळातील लोकसंख्येस अनुक्रमे १७.५०% व १०.००% भार दिला तर १५ व्या वित्त आयोगाने केवळ २०११ ची लोकसंख्या विचारत घेऊन त्यास १५.००% भार दिला. महत्त्वाचे म्हणजे १५ व्या वित्त आयोगाने लोकसंख्या शास्त्रीय कामगिरीस १२.५०% , वन पर्यावरण शास्त्र १०.००% व करवित्तीय प्रयत्न २.५०% भार दिला ज्याकडे १४ व्या वित्त आयोगाने दुर्लक्ष केले. विशेषतः १४ व्या वित्त आयोगाने वनाच्छादनासाठी ०७.५०% भार दिला. अलीकडील काळातील पर्यावरण रक्षणाचे वाढलेले महत्त्व या सूत्रात प्रतिबिंबित झाले आहे. यावरून लक्षात येते की, काळानुरूप देशाच्या गरजांच्या प्राधान्यक्रमानुरूप राज्यांना द्यावयाच्या हिश्याबाबचे सूत्र बदलत जाते.

पंधराव्या वित्त आयोगासमोर नियोजन आयोगाच्या जागी नीती आयोगाला अनुसरून शिफारशी करणे, योजना बाह्य खर्च व योजना खर्च यांच्यातील तफावत कमी करणे, जुलै २०१७ पासून लागू झालेल्या वस्तू व सेवा कराशी संबंधित मुद्दे समोर ठेवून कार्य करणे तसेच एफ.आर.बी.एच. संरचना तयार करणे अशी आव्हाने आहेत. ही आव्हाने पूर्ण करण्यासाठी वित्त आयोगाच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा होण्यासाठी पुढील काही उपाय आवश्यक आहेत.

उपाययोजना

१. वित्त आयोग अधिक परिणामकारक होण्यासाठी त्याचे कायमस्वरूपी संस्थेत रूपांतर करणे आवश्यक आहे.
२. वित्त आयोगाच्या व्याप्तीत वाढ करून महसूल व भांडवली खात्यावरील सर्व बिगर योजना हस्तांतरित रक्कमांचा समावेश करावा.
३. नीती आयोग आणि वित्त आयोग यांच्यात अधिक समन्वय निर्माण होण्याची गरज आहे.
४. वित्त आयोगाने राज्या-राज्यातील असमानता कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. थोडक्यात भारतीय संघीय वित्त पद्धत अधिक बळकट होण्यासाठी वित्त आयोगाचे कार्यानुवर्तन अधिक कार्यक्षम करण्याची गरज आहे.
५. देशातील वित्तीय रचना बदलण्याच्या दृष्टीने आणि वित्तीय संबंधात सदृढ व निकोप आधार प्राप्त व्हावा या दृष्टीने वित्त आयोगाची व्याप्ती वाढवली पाहिजे.
६. वित्त आयोग ज्या निकषाच्या आधारावर साधनसंपत्तीची वाटणी करते त्यां निकषाची पुनर्रचना व्हायला पाहिजे.
७. राज्यांच्या मागासलेपणाच्या निकषाला अधिक महत्त्व दिले पाहिजे.

सारांश

संघराज्याची एकात्मता अबाधित ठेवून केंद्र राज्य वित्तीय संबंध सलोख्याचे व्हावे व त्याच बरोबर लोककल्याणा व राष्ट्रीय हित, सार्वभौमत्व आणि घटनात्मक मूल्य यावर विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे तसेच 'राष्ट्र प्रथम' ही भावना ठेवून केंद्र राज्य वित्तीय संबंध सौहार्दाचे असावे.

संदर्भसूची:

- 1) Richard Abel Musgrave, Peggy B. Musgrave (1989), Public finance in Theory and Practice, McGraw-Hill Book Company.
- 2) Rao, M Govinda (2017) and "Strengthening Indian Center-State Fiscal Frameworks,' IMF Country Report No. 17/55, February 2017
- 3) Sarma, Atul and Debabani Chakravarty(2018), Integrating the Third Tier Government in the Indian Federal System, Palgrave Macmillan, ISBN 978-981-10-5624-6
- 4) Manish Gupta & Pinaki Chakraborty (2019) State Finance Commissions: How successful have they been in Empowering Local Governments

- 5) Pandey, J.N. (2010). The constitutional law of India, (47th Ed.)
- 6) Puri, V.K. (2021). Indian Economy, (39th Ed.)
- 7) Pinaki Chakraborty (Aug 2021): COVID-19 Contest and the Fifteen Finance Commission, EPW, Vol 56, Issue no. 33
- 8) Ajay Narayan Jha (Aug 2021): Continuity with change EPW, Vol 56, Issue no. 33
- 9) Fourteen Finance Commission Report.
- 10) Fifteen Finance Commission Report

Websites: -

- 1) www.fincomindia.nic.in
- 2) www.prsindia.org
- 3) www.gov.in
- 4) <https://www.thehindu.com/news/national/the-hindu-explains-why-the-15th-finance-commission-has-some-states-riled/article23384141.ece>
- 5) <https://fincomindia.nic.in/ShowContent.aspx?uid1=3&uid2=0&uid3=0&uid4=0>